

ÖLÜ/ÖLÜM ETRAFINDA GELİŞEN KÜLT İNANÇLAR VE GRUBUN YENİDEN BÜTÜNLEŞMESİ (SİNOP LALA KÖYÜ ÖRNEĞİ)*

THE CULTIC BELIFS THAT ARE FORMED AROUND THE DEAD/DEATH AND THE REINTEGRATION OF THE GROUP (THE EXAMPLE OF LALA VILLAGE IN SINOP)

Filiz GÜVEN**

ÖZ: Dünyanın her yerinde ve bütün dinlerde yaşamın son temel olayı olan ölüm; biyolojik, sosyolojik, antropolojik, psikolojik bir olgu olarak toplumsal yaşamın merkezinde durmaktadır. Bu anlamda, ayrılık törenleri zaman ve zemin fark etmeksizin hemen hemen her toplumda hayatın önemli aşamalarından olup kökenini gelenekten alan birtakım ritüellerle desteklenmektedir. Toplumların ölüm karşısında farklı tutumları var olabileceği gibi bütün toplumların ortak duygusu “yoksunluk” tur. Bir dosta, eşe, yakın akrabaya karşı duyulan yoksunluk hissi etrafında, çeşitli törensel uygulamalar ve temeli kadim zamanlara dayanan kült sayılabilecek inançlar gelişmiştir. Bu uygulamalar, farklı dinsel-büyüsel ritüellerle bireye duygu birlikteliği yaşatarak grubun/toplumun birleştirici yönünü oluşturmaktadır.

Bu çalışma, ölü/ölüm etrafında gelişen uygulamaların toplumun/grubun birleştirici yönü olduğu savından hareketle Sinop ili Lala köyü, Gürcü halkı özelinde, ölüm algısı etrafında varlığını koruyan kült inançları tespit etmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda elde edilen bulgular, arkaik dönem insanının kutsal, kültürel değerlerinin günümüze yansımalarını ve bu kapsamda devam eden toplumsal uygulamaların birleştirici yönünü açıklamaya yönelik olacaktır.

Anahtar Sözcükler: Ölü/ölüm, Geçiş dönemleri, Ritüel, Ayrılık törenleri, Kült inançlar.

ABSTRACT: *The death, which is the last basic incident of life in all over the world and all religions, stands at the core of the life as biological, sociological, anthropological, psychological fact. In this regard, the separation ceremonies are within the important phases of life in almost every society regardless of time and place and they are supported by some rituals that take their origins from tradition. Whereas the societies might have different attitudes towards the death, all of those societies' common sense is deprivation. Various ceremonial practices and beliefs that are based on archaic times and that can be counted as cultic are evolved around the sense of deprivation towards a husband/wife, a friend or a relative. These practices form the connective side of the society/ group by sustaining emotional union to the individual with different religious/spiritual rituals.*

This research aims to identify the cultic beliefs preserving their nature in the sense of death, from the viewpoint that the practices in the sense of death/the dead are the connective sides of the

* Bu çalışma 15-16 Mayıs 2019 tarihlerinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi ev sahipliğinde gerçekleşen *Motif Uluslararası Genç Halkbilimciler ve Türk Dünyası Kongresi*'nde sunulan aynı başlıklı bildirisinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir. Çalışma ayrıca, Sinop Üniversitesinde yürütülen *Toplumsal Uygulamalar Bağlamında -Doğum, Evlenme, Ölüm: Sinop Örneği* adlı, FEF-1901-18-19 numaralı Bilimsel Araştırma Projesinden üretilmiştir.

** Dr. Öğretim Üyesi - Sinop Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü/Sinop - filiz_guven@hotmail.com

society/ group in the village of Lala in Sinop, with Georgian people. The obtained findings in this context will be for clarifying the reflections of the sacred and cultural values of the people from archaic period on today's world and the connective side of the social practices ongoing in this context.

Keywords: *The dead/death, transitional periods, ritual, separation ceremonies, cultic beliefs.*

Giriş

Kültür, bir toplumun paylaştığı ve üyelerine aktardığı görüşler, değerler ve algılardır; bu görüş, değer ve algılar, davranışı yorumlamada kullanılır ve davranışa yansır (Haviland vd., 2008: 103). Davranışa yansıyan kültürel öğelerin çoğu kökene ilişkin bilgiler içermekle birlikte bu bilgiler her zaman somut veriler şeklinde bulunamayabilir. Özellikle insanoğlunun kayıp tarihi söz konusu olduğunda bu verilere ulaşmak neredeyse imkânsızdır. Bu noktada, bakılması gereken yer, izlenilmesi gereken şey, toplumun değer ve algılarının vücut bulduğu uygulamalar olmalıdır. Çünkü toplumsal uygulamalar, kökene ilişkin somut bilgileri içerisinde barındıran, toplumsal düzeni geleneksel köklerle tanzim eden mihenk taşlarıdır. Öyleyse ölümü anlamak için nefes almakla alamamanın ötesine geçip kimi zaman, dıştakilere anlamsız görünen uygulamaları, simgeleri, eylemleri; toplumsal değerleri ve algıları incelemek gerekmektedir. Çünkü ölüm, bireyci-biyolojik tanımlamanın ya da tartışmanın ötesinde, sosyal görünüm taşıyan ve sosyal algılanmayla şekillenen bir olgu (Burcu vd., 2008: 30) olarak yaşamın merkezinde durmaktadır.

Daha geniş bir bakış açısı edinme amacıyla ölüme bir ön kavrama ile yaklaşmak ve onu bütün düşünce köklerinde aramak faydalı olabilir. İnsanlık zaman içinde mistik, dinsel ve bilimsel olmak üzere üç düşünce sisteminden geçmiş ve içlerinden ilk geliştirilen animizm ise belki de bu dünyanın doğasını tümüyle ve doğru şekilde açıklar (Freud, 2013: 119) nitelikte olmuştur. Freud'un bu üç düşünce sistemi arasından en geçerli olarak animizmi kabul etmesinin temel sebebi olarak, animizmin insanoğlunun yaşamında hala varlığını koruyor olması görülebilir. Ancak kuramın çıkış noktasını ölüm olgusu oluşturmuş olsa da ilkelerde ölümsüzlük algısı doğal bir şey olarak görülmüş, ölümlü olma düşüncesi biraz geç bir şekilde duraksamayla benimsenmiştir (Freud, 2013: 115-116).

Ölüm, somut olarak insan yaşamının sona ermesidir, ancak toplumların inanış ve törelerinde, doğum ve düğün gibi bir "geçiş" değeri taşır; ölümden sonra da ölümlü, yaşayanlarla ilişkileri, alışverişleri devam etmektedir (Boratav, 2015: 221). Bu kapsamda ölüm ile ilgili yapılan ritüeller, Eliade (2017: 163)'ye göre: sadece canın veya ruhun bedenden ayrılması değil, hem ontolojik hem de toplumsal bir rejim değişikliğini barındırması nedeniyle de oldukça karmaşıktır. Özellikle ölüm yaklaştığında veya ölüm döneminde genelde dinsel, özelde birbirinden farklı duyguları içeren karmaşık bir dışavurumculuk başlar. Ancak tüm bunların yanı sıra

ölüm, ister doğal isterse doğal olmayan kabullerle gerçekleşmiş olsun ortada bulunan en belirgin duygu, sosyal etkileşim ağı içinde yer alan birinin kaybıyla diğeri için yeni bir dönemin başladığını işaret eden yoksunluk hissidir. İnsan etkileşimde bulunduğu bir diğer insandan ayrılmak zorunda kaldığı anda yoksunluk duygusu ile baş başa kalır (Burcu vd., 2008: 32). Bu nedenle cenaze törenleri ve ölü/ölüm etrafında yapılan uygulamalar (her bir unsuruyla), değerlendirilirken “yoksunluk” duygusu da göz önünde bulundurulmalıdır.

Uzun süredir saptandığı üzere ayrılık törenleri, keder, yas, ağıt gibi unsurlar etrafında şekillenir. Ölüm etrafında hatırı sayılır dinsel uygulamalar olduğu gibi bu uygulamalar, toplumların dini geleneğine göre farklılık arz edebilir. Ancak uygulamadaki birtakım farklılıklara rağmen, tüm toplumlarda değişmeyen durum şudur: Uygulamalar esnasında yapılan ritüeller etrafında ortak bir kamusal alanı paylaşmak, grup üyeleri arasında duygu birlikteliği yaratacağı için kimliği ve toplumsal ruhu canlandırıcı bir rol üstlenebilir. Bu kapsamda çalışma, Lala Köyü Gürcü halkı özelinde Gürcülere ait ölü/ölüm geleneklerini ve bunların toplumun birleştirici yönünü tespit etmeyi hedeflemektedir.

Gürcü kültürünün Hristiyan inancı bağlamındaki kültürel oluşumu, Gürcistan'ın resmi olarak MS. 337 yılında Hristiyanlığı kabul etmesiyle başlamıştır (Denizci, 2010: 68). Ancak Gürcü kimliğinin Türkiye içerisinde varlığı, Batum'un, Ruslar tarafından işgal edilmesinden önce olmuştur. Batum'dan Türkiye'ye göç, 1878'den 1890'a kadar sürmüştür (Arslan, 2014: 44-45). Batum'dan deniz yolu ile Osmanlı topraklarına gelen göçmenler, ilk etapta Trabzon ve Kastamonu vilayetlerine yerleştirilmeye çalışılmış ve onlar için Canik Sancağı'nda 50.000 dönüm boş arazi tespit edilmiştir (Arslan, 2014: 45). Osmanlı ülkesine gelen Gürcü Müslüman halk, Osmanlı Hükümetinin politikası gereğince genellikle Samsun'un kasabalarına ve Sinop, Kocaeli, Adapazarı, İnegöl ve Bursa'ya; çok az bir kısmı da Karadeniz'in iç kısımlarına yerleştirilmişlerdir (Özel, 2010: 479). Bu bilgi doğrultusunda, Lala Köyü, Gürcü halkının bölgeye geliş tarihi 1878 sonrası kabul edilebilir. Çalışmada ses kaydı kullanılmış olup köyde yaşayan kendilerini Gürcü olarak tanımlayan kaynak kişilerle görüşülmüştür. Ayrıca çalışmada, gözlem ve serbest görüşmeler de yapılmıştır.

Lala Köyünde Ölü ve Ölüm Etrafında Yapılan Uygulamalar

Toplumsal uygulamalar, kültürel öğeleri; kültürel öğeler ise geçmiş ve bugün arasında kurulan bir sürekliliği içerisinde barındırmaktadır. Öte yandan her türlü kültürel öğe, üyelerine yetkesel bir rol yükleyerek üyelerini alıcı, uygulayıcı ve meşrulaştırıcı kılar. Ancak, bir davranışı meşrulaştırmanın bazı sınırları bulunabilmektedir. O da aktarıcı kuşağın aktarımı değil, alıcı kuşağın onu değerli bularak kabul etmesidir (Özbudun, 2015: 21). Buna karşılık bazen farklı dünya görüşünü benimsemiş insanlar çeşitli nedenlerden (savaş, göç, istila gibi) dolayı aynı coğrafyada yaşamaya

başlayabilir. Böylesine bir durumda birtakım kültürel etkileşimlerin, sınırların, farklı kavrayışların olması anlaşılabilir. Bu doğrultuda, aşağıda değinilecek Sinop ili, Lala Köyü, Gürcü halkı ayrılık törenleri uygulamalarında karşılaşılabilecek farklılıklar, toplumun değerler mekanizmasıyla doğrudan ilintili olup tartışmanın karşıt ucunu toplumun başat dünya görüşü, kabul ve retleri oluşturmaktadır. Ek olarak toplulukların halk bilgisi inançları toplumsal baskılardan kaçıp kurtulmayı, kültürel davranışın onaylanmasını, icra edenlerin ritüellerinin ve kurumlarının doğrulanmasını (Bascom, 2014: 78) vaat eder. Kaldı ki toplulukların öteki topluluklarla kurdukları zorunlu ilişkiler, toplumsal uygulamalarda birtakım çeşitlilik ve renklilik oluşturarak ortak bir kültür havuz oluşturmaları nedeniyle de önemli ve değerli sayılabilir.

Ölüm endişesi insanlığın her döneminde, her kültürel çevre içerisinde kendini göstermektedir. Ölümden önce halk arasında ölümü düşündüren bazı durumlar olduğunu söylemek yanlış olmaz. Ölümden sonra ise dinsel ve geleneksel kuralların varlığı inkâr edilemez, Bu nedenle ölüm olgusunu ölüm öncesi, sırası ve sonrası diye üç aşamaya ayırmak faydalı olacaktır.

Ölüm Öncesi

Ölüm olgusuyla ilgili yapılan sosyolojik ve psikolojik araştırmalara göre ölüm, insanların bütün yaşamlarını tedirgin geçirmelerinin biricik öncülüdür. Ölüm korkusu, bireyi huzursuzluğa itmiş, bireyin içtepeler/tutumlar geliştirmesine neden olmuştur. Hayati Hökelekli (1991: 159-161), bu tutumları: Ölümü İnkâr Etme, Ölümüne Meydan Okuma, Ölümü isteme, Ölümü Kabullenme şeklinde tasnif etmiştir. Hökelekli'nin yapmış olduğu tasniften hareketle denebilir ki insanoğlunun ölüm karşısında gösterdiği bütün tavırlar, tutumlar mensubu olduğu toplumun inanç sistemi ve geçirdiği kültür evreleri ile ilgili olup birden fazla düzlemde incelenebilir.

Ölüm için arzu edilen yaşlanmanın bir sonucu olmasıdır. Bu, geride kalanlar için bir tesellidir. Çünkü ölen kişinin yaşı, cinsiyeti, ölümden duyulan acıyı belli ölçüde etkileyeceği gibi ölümün erken yaşta olması geride kalanların davranışlarını ve yasın süresini belirleyici olacaktır.

Araştırma sahasında, hasta yatağındaki kişiye bazı uygulamalar yapılmaktadır. Bunlardan bazıları şu şekildedir: hastanın ağzına su sürülmekte, başında dualar, ilahiler okunmaktadır. Bu eylemler bilinçli veya bilinçdışı bazı amaçları barındırmaktadır. Su ile kişinin imanını şeytana satmasının, dualar ile ruhun acı çekmesinin engellenmesi hedeflenmektedir. Bir inanışa göre kişi tam öleceği sırada susayacak ve şeytan onu suyla kandırıp imanını satın alacaktır. Olayda, acı çeken ruhun, şeytan tarafından su karşılığında imanının satın alınması şeklinde tanımlanan susuzluk hali, aslında kozmik devreye dönüş ya da kesin kurtuluş beklentisindeki ruhun, acı çekmesi ve bu acının genelde susuzlukla anlatılmasıyla (Eliade, 2015: 205) ilgilidir. Öyle ki su kullanımı cenaze törenlerinde oldukça eskilere dayanır. Bunun kozmogoniyle, büyüyle ve tedaviyle ilgili işlevleri olduğu

düşünülür; su ölünün susuzluğunu giderir, onu eritir ve tohumuyla somutlaştırır, kaderine kesin olarak son verir, ölümü gerçekleştirir (Eliade, 2015: 204). Öte yandan durumun sadece kozmik bir yanı da yoktur. Su, Hristiyanlık tarafından kabul edilmiş pek çok dinsel öğeyle de ilintilidir. Luka 16/24'te ölümler diyarında ıstırap çeken zengin adam, İbrahim'e şöyle yakarır: "İbrahim baba, bana merhamet et. Lazar' ı gönder de, parmağının ucunu suya batırıp dilimi serinletsin." (URL-1). Luka'da anlatılan bu olay, yukarıda belirtilen ölünün ağzına su sürme davranışıyla aynı düzlemde değerlendirilirse, zikredilenin cehennem veya şeytan olması, olayın birbirinden farklı olduğu anlamına gelmez, aksine böylesine bir durumda her iki olayın bir bütünsellik taşıdığı ve suyun ölüyü acıdan, şeytandan kurtaran, kutsal bir nesne olarak kabul edildiği görülür.

Bütün toplumlarda olduğu gibi çalışma sahasında da ölen birinin haberi duyulduktan sonra halk arasında o kişinin öleceğine daha önceden işaret eden birtakım davranışlar, olaylar, sesler, rüyalar, alışılmamış durumlar olduğu söylenir. Bu tavrın birçok toplumda olmasının nedeni: Dinler arası ilişkiler ya da kültürler arası ilişkilerle açıklanabileceği gibi, her an ölümle karşı karşıya kalma, ölümlü olma, ölüm karşısında duyulan yoksunluk, çaresizlik ve bu esnada geliştirilen davranışların tüm insanlığa özgü, neredeyse evrensel bir içtepi olmasıyla da açıklanabilir.

Örneğin: evin yakınında veya mahallede ulu kuşu veya guguk kuşunun ötmesi, köpeğin gündüz hiçbir şey yokken ulumaya başlaması, evin damına baykuş konması, hastanın burnunun incilmesi, hastanın yere bakması gibi. Bunlar ve benzeri korkuların temelde ölüm korkusuyla ilgili olduğu söylenebilir. Hökelekli (1991: 156), özellikle yetişkinlik ve yaşlılık döneminde yaşanan çoğu kaygılara "ölüm korkusu"nun kaynaklık ettiğini söyler.

Bütün korkular, uğursuz sayılan kabuller, farklı dinsel ve yaşamsal bütünlere içkin, davranışları, törenleri kozmik ritimlerle arındıran kimine göre anlamsız, yine de kendi içinde tutarlı karmaşık birer olgu sayılabilir. Köyde bir diğer uğursuzluk yarattığı düşünülen eylem, eşik ile ilgilidir. Eşik üstünde durmak, oturmak, eşığı kirli bırakmak uğursuzluk olarak kabul edilir. Eşikle ilgili inanışların temelinde diriler ile ölümler, bu âlem ile öteki âlem arasındaki bir sınır olduğuna yönelik düşünceler yatar (Türkyılmaz 2019:155). Genel anlamda eşik, dışarıyla içeri arasındaki geçişi temsil etmektedir. Ancak yaşamsal döngüyü hatırlatıcı bir yanı da bulunmaktadır, insanoğlu bebekliğinden ölümüne kadar edindiği bütün rolleri, simgesel bir şekilde bir çeşit eşikten atlayarak elde etmiştir. Eşik bir sınırdır, geçmişle gelecek arasında, geçmişin sonlandığı geleceğin başladığı bir sınır. Öte yandan yaşamı ve ölümü hatırlattığı için de önemli sayılabilir. Anne karnındaki çocuk, doğum anında sembolik bir eşikten geçer ve nefes almaya başlar; evlenen genç kız, yaşamsal bir eşikten geçer ve yeni yaşamına başlar; erginlenen bir erkek çocuk, sünnetle yeni bir yaşama başlar. Tüm bu örneklerin ortak özelliği, insan hayatındaki birtakım statü değişiklikleriyle

alakalı olmalarıdır. Bunlarda eşik, statüler arası sınır değeri taşır. Kozmik bir düşünceyle ise eşikten geçmek aynı zamanda başlangıca dönme anlamına gelebilir. Daha ötelere bakılacak olursa eşik, evin, sokağın içi ile dışı arasındaki bölüm olması özelliği ile “Araf” a benzetilebilir, dahası eşik üzerine oturmak, Arafta kalmak gibi düşünülebilir. Nitekim Araf, İslam inancına göre cennet ile cehennem arasında bir yer (TDK, 2005: 112), bir sınırdır. Bu şekliyle eşğin üzerinde oturmak, ruhun Arafta huzursuz olması, yaşamın veya ölümün tam olarak gerçekleşmemesi huzursuzluk ve yersizlik hali ile örtüşebilir. Bu nedenle eşik bir an evvel terk edilmesi gereken, iki ayrı atmosferin, iki ayrı iklimin, iki ayrı dünyanın, iki ayrı akımın, iki ayrı havanın, iki ayrı durumun, iki ayrı sürecin, arasında kalan yerdir (Türkyılmaz, 2019: 155). Tüm bunlardan hareketle eşik, halk bilgisinde, kamusal veya coğrafik bir uzam değil, kozmik ve kutsal sayılabilecek bir uzamın temsili sayılabilir.¹

Ölüm aslında yenedünyaya açılan bir kapıdır (Çetin, 2008:165). Bu dünya bilinmezliği de beraberinde çağrıştırdığı için o yolda türlü kaygı üretilmiştir. Horozun vakitsiz ötmesi, ağacın kökünden çıkması, ay tutulmasının gerçekleşmesi, rüyada gelinliğin görülmesi, yine rüyada çıplak kadın ve erkek görülmesi, rüyada çukura düşmek vb. olaylar (KK-2, KK-3, KK-4, KK-5, KK-6) ölüm habercisi ve uğursuzluk olarak ölüm kaygısının yoğunlaşmış hali olarak görülebilir. Denebilir ki ölüm korkusunun insan bilinçaltında hatırı sayılır bir yeri bulunmaktadır. Öyle ki diğer bütün korkular ölüm korkusunun gölgesinde kalmaktadır. Bu nedenle insan, çevresinde uğursuz olarak kabul ettiği her olayı, her nesneyi doğrudan olmasa da dolaylı olarak ölümlle ilişkilendirmiş ve bunlardan kurtulmanın yollarını aramıştır.

Godin, ölüm gerçeği karşısında insanlarda oluşan iki farklı hareket tarzının ilkinin kaçınma ve narsisik koruma, ikincisini tamamlanma arzusu, yani daha iyi yaşama arzusu olarak belirlemiştir (Godin: 1971'den akt. Hökelekli 1991: 163). Kaçınma, savma, narsisik içgüdü ya da bir gün ölecek olmanın verdiği boş vermişlikle hayatı daha iyi yaşama isteği adı ne olursa olsun ölüm, insanoğlunu genellikle karmaşık eylemlerle karşı karşıya bırakmış, insan ondan kurtulmanın, ömrünü uzatmanın çeşitli yollarını aramaya başlamıştır. Ölümsüz olma isteği evrensel olsa dahi bunu gerçekleştirme ve ölümden kaçınma yönetsel olarak kişiden kişiye, toplumdaki topluma göre farklılık taşıyabilmektedir. Tek tanrılı dinlerde ölümü savmak dua ile yapılır. Özellikle hasta yanında okunan duaların, zihindeki ilk anlamlandırması, orada yatan kişinin iyileşmesi uğruna yapıldığıdır. Ancak, hastanın durumunun ciddileşme anında duaların artması, hastayı sağlığına kavuşturma amacının ötesinde olayın başka yönüne de dikkat çekicidir. Bu duaların biricik amacı, kişiyi sağlığına

¹ Eşik ile ilgili detaylı bilgi için bk. (Türkyılmaz, 2019).

kavuşturma olsa da ölüm ihtimali unutulmamış ve hastayı, ölümler dünyasına hazırlama ve ölümü hasta için kolaylaştırma amacı da güdülmüştür.

Ölüm Sırası

Müslüman Gürcülerde ölüm Sela ile duyurulur. Ölüm olayı gerçekleştikten sonra ölümlerin gözleri kapatılır, çenesi bağlanır, yüzü kibleye doğru çevrilir, üstüne çarşaf örtülür, üzerine bıçak ya da makas konulur. Bu, demirin kötü ruhları kovma özelliği olduğu düşüncesinden dolayı yapılan bir uygulama olabilir (Çetin, 2008: 4). Bunların dışında ölü battaniyeye sarılır ve yerde bekletilir, dualar okunur, (KK-2, KK-3, KK-4, KK-5, KK-6) ölü evinde ölümlerin yattığı odada ışık yakılır, odaya su, ekme konulur (KK-3, KK-4, KK-6). Ekme, Hristiyan Gürcü halkı arasında buğday olarak yer bulmaktadır. Hristiyan Gürcü halkı ölen kişinin tabutunun başına buğday koymaktadır (Karakuş, 2015: 484). Aslında ekme veya buğday her ikisi de mitolojik köken itibarıyla insana aynı şeyi anlatmaktadır/hatırlatmaktadır. Ölüm, canlının sonuyken ekmeyle gelen kutsallık da buğdayın sonu olarak görülebilir. Öte yandan toprağa düşen her buğday tanesi sembolik bir ölüm sonrası canlanmaktadır. Durum Yuhanna İncilinde şu şekilde ifade ediliyor: "Size doğrusunu söyleyeyim, buğday tanesi toprağa düşüp ölmedikçe yalnız kalır. Ama ölürse çok ürün verir" (Okumuş vd., 2008: 540). Durum bir döngünün başı ve sonu olarak düşünülebileceği gibi ekmeğin öyküsü, yerleşik düzene geçişle, tarım yapmaya başlamakla da anlatılabilir, Nitekim Yunanlı filozof Pisagor, "Evren ekmeyle başlar" (Karakuş, 2015: 484). derken bir çeşit yaşamsal döngüye işaret etmeye çalışmaktadır. Ekmeğin başlangıcı aslında buğdayın başlangıcından daha önce olmadığı gibi var oluşu itibarıyla buğdaya tabidir. Ekme yaşamsal döngünün sonudur. Toprağa ekilen buğday ise başlangıç, birisi mutlak sonken diğeri yaşamı, canlılığı simgelemektedir. Buğdayı veya ekmeği tabutun yanına koymak, odaya koymak, zamanın anısına yapılmış kendi içinde sorumlu bir davranıştır. Bu davranışla insanoğlunun ölümle yeni bir yaşama kavuşmayı amaçladığı söylenebilir. Denebilir ki her ölüm, aynı zamanda yaşayan olmanın ve dünyanın geçici olduğunun hatırlatıcısı olarak hayatın tam ortasında durmaktadır. Birey, bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde ölümde yaşamı hatırlamakta ve yaşama ilişkin unsurlarla ölüme tepkisini göstermektedir.

Defnedilme sırasında yakın akrabalar dışında mezara kadınların gitmesi hoş karşılanmaz. Yine mezarda ağlamak özellikle de gözyaşının mezarın içerisine düşmesinden kaçınılır, çünkü ölümlerin diğeri dünyada su içerisinde kalacağı düşünülür (KK-3, KK-4, KK-6).

Ölüm esnasında yapılan her eylem dinsel ve kültürel bir gösteriye dönüşür ve dinsel insanın zamana karşı verdiği savaşta kullandığı silahlar olarak tezahür eder.

Ölüm Sonrası

Hemen hemen bütün toplumlar ölüme ve cenaze törenlerine özel bir önem vermektedirler. Ancak özellikle öte dünya inancı olan dinlerde cenaze törenleri esnasında yapılan uygulamalar, ruhu kötülüklerden arındırmak ve ölünün diğer dünyaya geçişini kolaylaştırmak amacıyla yapılmaktadır. Cesedin toprağa gömülme uygulamalarında genellikle sıkı kurallara bağlı kalınmamakta, tekdüze bir format tatbik edilmemektedir (Sümbül, 2004: 65). Ölüm sonrası yapılan uygulamalardan anlaşıldığı kadarıyla ölüm kader olarak kabul edilmekte ve kurulu düzenin gereğiymiş gibi algılanmaktadır (Çoruhlu, 2002: 121). Gürcüler cenazelerini hemen toprağa vermiyorlar (Karakuş, 2015: 484). Benzer anlayış Lala Köyü özelinde gözlenmemekle beraber ölünün, eğer uzaktan gelecek bir yakını yoksa aynı gün içerisinde gömülmesi arzu edilendir. Bunun nedeni olarak, ölünün toprağına kavuşma isteğı (KK-3, KK-4, KK-6) düşünülse de olay tamamıyla mensubu olunan dinle ilgilidir.

Ölüm olayı etrafında geride kalanlar, birbiriyle zıt sayılabilecek duygular, davranışlar yaşayabilirler. Öyle ki bir tarafta üzüntü ve yoksunluk yaşanırken diğer tarafta korkma, kurtulma isteğı, kimi zaman da bu duygular yerini tikslenme ve kaçınmaya bırakarak yaşanır. Ölüm anının bu karmaşık duygu haritası bu dönemde verilen davranışsal tepkileri de belirlemektedir. Yoksunluk ve ölüden kurtulmaya örnek olabilecek davranışlardan bazıları, ölü gömüldükten sonra tüm eşyalarının üç kere yıkanması, yattığı yatağın üç gece dışarda bekletilmesi, eşyalarının fakirlere verilmesi, yakılması veya gömülmesi, ölüden kurtulma içgüdüğü olarak değerlendirilebilir. Bu dönemlerde ölen kişi hiç yokmuş gibi ona ait her eşya göz önünden yok edilir. Diğer taraftan eşyalar günlerce ve defalarca temizlenir. Bunun altında ise cesedin, kalanlarda tikslenme uyandırmış olmasıyla aranabilir. Tüm bunlara ek olarak özellikle ölümcül bir etki yayması, arkasından birilerini götürme korkusu nedeniyle ölü/ölüm etrafında birtakım kaçınmalar söz konusudur. Duruma en iyi örnek araştırma sahasında “baskın kalma” geleneğı olabilir. Cenazeden bir kişi geldiğinde mecliste bulunan herkes ayağı kalkmalıdır, eğer oradaki biri ayağı kalkmazsa kişi baskın kalacak, sonrasında ise hastalanacak veya ölecektir. Baskın kalmayı savlamak birtakım ritüellerle mümkündür. Kişi eğer baskın kalmışsa yapılması gereken, cuma namazı ve sela arasında: “Şimdiye kadar sen bastın, şimdiden sonra ben basıyorum.” diyerek mezarı başında, ölünün başına ve ayakucuna basmak ve etkiden kurtulmak (KK-3, KK-4, KK-6) olacaktır. Bunun dışında kaçınmayla ilgili örnekler arasında ölü suyuna basmamak, kefenden kalan bezi kullanmamak vb. (KK-2, KK-3, KK-4, KK-5, KK-6) sayılabilir.

Lala Köyü Gürcüleri Salı ve Cuma günlerinde ölümü hayırlı sayarlar (KK-5). Benzer durum Hristiyan Gürcülerde de görülmektedir. Ancak onlarda salı ve cuma ölümün hayırlı olması, ölünün pazartesi defnedilmemesi olarak görülür. Pazartesi günü ya da çift sayılı günlerde yapılan bir merasimin, başka birisinin ölümüne neden olabileceğine

inanırlar. Salı ve cumanın hayırlı kabul edilmesinin nedeni aslında pazartesinin uğursuz kabul edilmesiyle ilintili olabilir. Nedeninin tam olarak belirtilmediği günlerle ilgili tabu sayılabilecek yargılar, her iki toplulukta da geçmiş inançlar ve mekânsal birlik nedeniyle benzerlik içermekte olup topluluk üyelerinin coğrafya değişikliği nedeniyle yeni bir şekle evrilmiştir. Ölünün ruhunun üç gün boyunca her akşam eve geldiği düşünülmektedir. Bu nedenle ışık açık bırakılmakta ve odaya su ve ekmek konulmaktadır. Aynı işlem, Hristiyan Gürcüler arasında kırk gün yapılmakta su, buğday masanın üzerinde bekletilmektedir (Karakuş, 2015: 496).

Ölümünden sonra belli aralıkta ölen kişinin arkasından yemekler yapılmaktadır. Yedisinde, kırkında ve elli ikisinde, tüm bu sayıların her birini ayrı ayrı değeri olmakla birlikte özellikle kırk inanca işaret etmektedir. Allah'ın Hz. Âdem'in çamurunu kırk günde yoğurması, Mehdi'nin dünyaya tekrar geldiğinde kırk yıl kalacak olması ve dirilişin kırk yıl süreceği (Çoruhlu, 2013: 240). Gürcülerde de varlığını koruyan kırk sayısı, matem süresine de işaret eder. Her iki toplulukta da matem süresi kırk gündür. Bu etin kemikten ayrılma süresi olmanın yanı sıra, ölenin bir sınav içerisinde olduğu zaman dilimidir (Karakuş, 2015: 488).

Ölümün arkasından derin bir sessizlik dönemi başlar, bu durum ölenin arakasında bıraktığının kim olduğuyla ve ölenin yaşıyla da ilgili değişiklik göstermektedir. Eğer kadın kocasını kaybetmişse yası daha uzun sürecek ve duygularını belli etme hakkına sahip olacaktır. Karısı ölmüş bir adam ise gözyaşı akıtmayacaktır. Eğer ağlarsa toplum tarafından ayıplanacaktır. Yine kocasını kaybetmiş bir kadının da yüksek sesle ağlaması hoş görülmeleyen bir durumdur. Benzer durum Gürcistan halkı için de geçerlidir. Yas, dünyadaki diğer çoğu topluluklarda olduğu gibi kadınların sorumluluğuna, erkeklerden daha fazla verilmiştir.²

Ölümünden sonra özellikle kırk gün ölü evinde yas fazlasıyla hissedilir. Bu sırada ölü evinde mutluluğa ve eğlenceye dair bir şey yapılmaz ve buna özen gösterilir. Bu, hem ölünün evini ziyaret edebileceği düşüncesinden kaynaklanmakta hem de toplumsal ayıplanmaya maruz kalmamak için özellikle dikkat edilen bir durumdur. Hem Gürcistan Gürcülerinin hem de Lala Köyü Gürcülerinin bir diğer ortak özelliği, matem renginin siyah olmasıdır. Ancak bunun sadece Gürcülere ait olduğunu belirtmek yanlış olacaktır, çünkü Çetin (2008: 163)' den, edinilen bilgiye göre, siyah renk genelde öte dünyayı, ölümler dünyasını simgelemektedir. Öte yandan bütün dinlerde öte dünya inancının olmaması düşünüldüğünde siyahın o topluluklarda da tercih edilmesi, durumun tamamıyla rengin kendisiyle alakalı olabileceğini akla getirir. Çünkü siyah zihni matem atmosferinin dışına sürükleyebilecek gücü sahip değildir ve bireyi gerek fiziksel gerek psikolojik olarak ortamla uyumlu hale getirmektedir.

² bk. (Karakuş, 2015).

Grubun Yeniden Bütünleşmesi

Ölmek, var oluşun sona ermesidir. Sadece bireyi değil, toplumu ilgilendirmesi nedeniyle sosyal bir olgu olup bütün bir yapı içerisinde incelenmelidir. Çünkü sosyal yapının her bir unsuru, içinde bulunduğu sistemle ilişkili olarak anlaşılanır. Sistem bilgisinde yoksun olmak, sistemin en önemli parçası olan göstergeleri anlamamak demektir. Öte yandan göstergelerin anlaşılması demek, birinci durumun tam aksine yapı içerisinde kendilerine yer bulan ritüellerin, analizi demektir ki bu da bir kültürel yapının bütünüyle olmasa da büyük oranda anlaşılması anlamına gelir. (Levi-Strauss, 2013:15).

Bu bağlamda, ölüm etrafında yapılacak her türlü söylem, sosyal yapı göz önünde bulundurularak yapılmalıdır. Varoluştan beri insanoğlunun en temel endişesi ölümdür. Öyle ki tüm diğer endişeleri ölüm endişesinin bir oluşumu veya seyreltilmiş hali olarak değerlendirmek mümkün. İnsan günü geldiğinde öleceğini bilen, bu dünyada geçici bir varlık olduğunun bilincinde olan tek canlıdır. Bunun farkında olması ve her an yüzleşme ihtimalinin bulunması, onda sonsuz bir endişe ve güdülenme yaratır. Bireysel olarak insan yaşamı, genel olarak ise bütün insanlık tarihi ölüm endişesine karşı yaşamda kalmaya çalışarak kimi zaman ebedi olacağını düşündüren davranışlar sergiler. Ölüm endişesiyle güdülenen insanoğlu, tarih boyunca, ölümü yenmenin, ölümsüzlüğe ulaşmanın, olmadı geciktirmenin yollarını aramıştır (Kızıltan vd., 2014: 1).

Günlük hayatın koşuşturması içinde ölüm, en büyük hatırlatıcı olarak insanoğlunun karşısına dikilir. O, bir çeşit maddenin önemsizliğini vurgularken gerçekliğin sorgulanma aşamasıdır. Ölüme akan zaman hem geçmişi hem de insanoğlunun çırpınıklarını durdurmuş, günlük hayata ara vermiştir. Derin sessizlik içinde yaşamı sorgulama, kendi gibi olana yaklaşma başlamıştır. Ölüm, yaşamsal kaygıların aksine bireysel bir olay olmayıp doğmanın bir gereğidir. Ölüm, yaşam düzenini yeniden sorgulatandır, ancak bunun ötesinde bir gruba ait olmanın gerekliliğidir. Bilinci, şimdiki ve geleceği düşünmekten almış, ötelere bilinmezliğe götürmüştür. Bu bilinmezlik, grup üyelerini temkinli ve yardımsever bir ruha sokmuştur. Bireyler arası paylaşım ölüm atmosferi ile hiç olmadığı kadar doruklara ulaşmış, varlık dünyası birlik duygusuyla alt edilmiştir. Nasıl varlık dünyası, insanı yaşamsal mecburiyetlerle sarıyorsa, ölüme bu oluşumu alt üst eden mutlak oluşuyla her canlının gerçeğidir. Diğer taraftan insan ölümü diğer canlılardan daha çok hisseden bir varlık olduğu için ölüm anında empati geliştirecektir. Geliştirdiği bu duygu onu hem yalnız kalmaktan kurtaracak hem de bir gruba ait kılacaktır.

Ölüm etrafında birtakım içtepilerin ve davranışların oluşması akıllara onun insanlığın ortak bir sorunu olduğunu, uygulama farkları ise kültürün kolektif yönünü getirebilir. Grup bilinci, kolektif bilinçaltından getirilen nitelikler bireyin doğumundan itibaren yakın çevresinden edindiği gözlem

ve anlatılarla beslenerek şekillenir (Öncül, 2016: 177). Bu anlamda duygu birlikteliğinin yaşandığı her türlü zaman ve zemin, bireyleri olaylar karşısında yalnız bırakmamış, dıştakilere karşı içtekilerin birlikteliğini destekler nitelikte olmuştur.

Ölüm karşısında duyulan yoksunluk ve korku hissi beraberinde toplumlara bir araya getirmiştir. İnsan, ölümlle dolaysız bir bütünleşmeyi seçmiş, cenaze törenleri veya hasta ziyaretleri dünyanın neresinde olursa olsun soya ilişkin, herkesin katıldığı bir olay haline gelmiştir (Malinowski, 2014: 45). Bu şekliyle geleneklerde açıkça gözlenecek tepki, ölümden duyulan acıyı, birlikte ve kutsal bir eylemle aşma olmuştur.

Görüldüğü gibi ölüm, grup üyeleri arasında yoksunluk merkezli bir birleştirmeye toplumsal ruh oluşumuna meşru bir zemin yaratır. Ölen etrafında oluşan varlığı sorgulama, yaşamın gözler önünde bitişi, manevi bir yolculuğa dönüşerek kalanları birleştiren bir sosyal yapı inşa eder. Ancak ölen etrafında oluşan bu birleşme sadece geçici bir sorgulama sonucu olmayıp başka mekanizmalara tabidir.

Köydeki Gürcü halk arasında genelde gizli, kimi zamanda açık grup birlikteliğinin en fazla hissedildiği zamanlar toplumsal uygulamalardır (doğum-evlenme-ölüm). Bu uygulamalarda, grup birlikteliği gelebileceği en üst seviyeye ulaşır. Türk cenaze merasimlerinden pek farkı tespit edilemeyen Gürcü cenazelerinde, grup üyelerinin, dıştakilere karşı içtekileri birleştirici bir ortam yaratmalarının bilinçli sebepleri arasında, toplumun değerlerini muhafaza etme, olası yabancılaşma ihtimalinden kaçınma, kimliği koruma sayılabilir. Yöredeki Gürcü halkın ölüm uygulamalarındaki farklılıkların kimi zaman söylem farkına dönüştüğü görülür. Bu durumu örneklendirebileceği düşünülen söylem şu şekildedir: “ Biz cenazelerimize çok özen gösteririz.” şeklindeydi. Bu cümle, ek bir cümleyle toparlanmış: “Tabii herkes gösterir ama...” (KK-1) diye devam etmiştir. Grup üyesi, bu vurgusuyla diğer grubun dikkat etmediğini kast etmemiş olup kendilerinin çok özendiğini vurgulamıştır. Bu noktada, üzerinde durulması gereken: “biz ve ötekiler” ekseninde grupsal bir bölünmenin varlığıdır. Aynı köy içerisinde temeli birtakım ritüellere dayanan uygulamalar, köyde yaşayan bireyleri toplumsal ayrılmaya/birleşmeye tabi tutmuştur. Bu ayrışma/birleşme gücünü ritüelden almaktadır. Öncül (2016: 176)’ ün belirttiği üzere, ritüel zamanları, bireyselliğin ortadan kalktığı, toplumun ortak belleğinin yaşatıldığı, dolayısıyla bireyin bütünlük içinde çözüldüğü anlardır. Ancak durum sadece ritüelle ilgili olmayıp toplumların üst kimlikleri, dil birlikteliği ve sözün kültürel bellekte yer edinmesiyle de ilgilidir. Çünkü söz, kültürel bellekte yer edinerek toplumsal uygulamaların belirli bir düzen içerisinde aktarılmasına olanak tanımış, mit ve ritüel oluşumunun anlamlı tekrarlarından çok sonrasına ait olmakla birlikte, her türlü kültürel ögeyi koruma ve aktarıma yönelik (Öncül, 2016: 175) bir forma dönüşmüştür.

Yukarıda bazı bölümlerde bahsedildiği üzere, Müslüman Gürcü ölüm adetleri ile Türk ölüm adetleri birbirinden çok farklı değildir. Öte yandan toplumsal uygulamalardaki farklılığın az olması veya hiç olmaması gruba dayalı bir bölünmenin önünde engel teşkil etmemektedir. Özellikle ölüm anı, dinsel dikkat kadar kimliksel dikkatin de üst seviyeye çıktığı, çoklu duygunun aktif olduğu bir ortamı işaret eder. Her ne kadar ölüm direkt olarak kutsal ile ilişkili olsa da kimlikten bağımsız irdelenemez. Bu nedenle ölümün birleştirici yönü sadece din değildir. Kolektifin varlığı, kimlik birliği, dil birliği “biz ve diğerlerini” ortaya çıkarmak için yeterlidir. Ek olarak ortak bellek ve ortak kimlik oluşum dinamikleri düşünüldüğünde “Bir gelenek için dil varlık koşuludur (İlhan, 2018: 147).” Öte yandan gittikçe küreselleşen ve tek tipleşen dünyada “farklılık” veya “kendi” olarak ifade edilebilecek özgünlüklere sahip olmak, çağdaş folklor tanımlarının temelinde bulunması gereken “kod”lar arasında yer almak, “ortak bellek”i, veya “paylaşılan deneyim”i oluşturmaktadır (Oğuz, 2007: 6). Bütün bu durumlardan sonra denebilir ki bireye kolektif bağları bir görev, bir amaç yükler. Bu sorumluluk genellikle geleneği temsil edenin belirlediği sınırlar dâhilinde geleneği uygulama ve aktarmadır. Bu durumda gelenek, insanı kendi grubu içerisinde görünür kılarken çeşitli söz, davranış, ritüel aracılığıyla geçmiş bağlarını, kimliğini (öteki toplumlarla etkileşime girse dahi) bütüncül olmasa bile koruma şansı verir.

Sonuç

Türlü duygu karmaşasının yaşandığı cenazeler, kamusal bir alan oluşturmaları nedeniyle toplumsal birleşme/ayrışma alanlarıdır. Bu durum, ayrılık törenlerinin, kamusal, kolektif ve hemen hemen grubun bütün üyelerini etkiliyor olması ile açıklanabilir. Kaldı ki tüm bunlar olmasa bile sınırlı sayıda üyeden oluşan bir grubun, değerli bir üyesini kaybetmesi, grup üyelerini sarsıcı bir etki yaratacaktır. Böyle zamanlarda grup üyeleri günlük kaygılarını bir kenara bırakıp ölüm karşısında yaşamı sorgulamaya başlayacaklardır.

İnsan davranışını büyük ölçüde etkileyen kültürel kabuller, geçerliliğini korumak ve toplumsal ruhun devamlığını sağlamak için birtakım kabul ve aktarıma tabidir. Çünkü kültürel bir mekanizma uygulamaya konulduğunda birtakım seçimlere, değişimlere ve etkileşimlere maruz kalabilir. Nitekim birey, hiçbir zaman bir tavrı sadece gelenek olduğu için uygulamamış, genellikle kendi anladığı gibi uygulama yoluna gitmiştir. Ancak, cenaze törenleri gibi kendi içine kapalı bazı uygulamalar, toplumsal ruhun ve birlik duygusunun arttığı kutsal mekânlar yaratarak grup üyelerini diğer üyelerden uzaklaştırabilir. Bu zamanlarda grup üyeleri doğal bir olayı, toplumsal bir olay haline dönüştürerek ayrışmayı tercih eder. Bu anlamda, bölgesel ve dinsel bir ayrıma gitmeden, denebilir ki ölüm adetleri, grubu oluşturan sosyal motif dinamiklerini, yöredeki kültürü ve kültürü oluşturan simgeleri, değerleri oluşturmaktadır.

Geleneğin aktarılması ve uygulanması gibi bir görevi üstlenen ölüm ritüelleri içerisinde ekmeğin, suyun, ışığın yaşamsal döngüyle ilişkilendirilmesi, dua okuma ile öteki dünyaya geçişi kolaylaştırma, siyah ile diğer dünyayı hatırlama ve yas tutma, ağıtlar ile ölenin arkasından duyulan özlemi dillendirme, geride kalan elbiseleri fakirlere dağıtarak merhameti ve duayı ölenin üzerinde daim kılma, hayat, sanki hiç bitmemiş gibi arkasından eşyalarını yok etme, temizleme ve rutin hayata dönme kökende olan ama o an orada bulunamayan insanın tavrıdır. Bu uygulamalardan hemen hemen hepsi köy Müslüman halkı tarafından da yapılmaktadır.

Son olarak ölüm etrafında kimliğe dair bir bölünmenin varlığından söz etmek yanlış olmayacaktır. Cenazelerin Gürcü cenazesi, Türk cenazesi adı altında dillendirilmesi, grubun cenazedeki bütün uygulamaları, kendi içinde yapması, cenaze işlemleri esnasında grubun kendi üyeleri dışında kalan herkesi dışta bırakması, temeli kimliğe dayalı bir bölünmenin varlığını kanıtlar niteliktedir.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

- ARSLAN, Zehra (2014). "Batım Göçmenleri (1914-1930)". *Bilig*, S. 71, 43-64.
- BASCOM, William R. (2014). "Folklorun Dört İşlevi". (Çev.: Ferya Çalış), *Halk Biliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*. (hızl. M. Öcal Oğuz - Selcan Gürçayır Teke), s. 71-86, Ankara: Geleneksel Yayınları.
- BORATAV, Pertev Naili (2015). *Yüz Soruda Türk Folkloru*. Ankara: Bilgesu Yayınları.
- BURCU, Esra - AKALIN, Emel (2008). "Ölüm Olgusu Üzerine Sosyolojik Tartışmalar". *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Dergisi*, S. 8, 29-54.
- ÇORUHLU, Yaşar (2011). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- DENİZCİ, Özge (2010). *Gürcüler Tarih, Dil, Kültür ve Müzik*, İstanbul: Chiviyazları Yayınevi.
- ELİADE, Mircea (2014). *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- ELİADE, Mircea (2017). *Kutsal ve Kutsal-Dışı*. (Çev.: Ali Berktay), İstanbul: Alfa Basım.
- FREUD, Sigmund (2013). *Totem ve Tabu*. (Çev.: Kâmuran Şipal), Ankara: Say Yayınları.
- HAVILAND, William A. vd. (2008). *Kültürel Antropoloji*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- HÖKELEKLİ, Hayati (1991). "Ölüm Ve Ölüm Ötesi Psikolojisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 3, 151-165.
- İLHAN, M. Emir (2018). *Kültürel Bellek*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları.
- KARAKUŞ, Hatice (2015). "Tanrı'nın Topraklarında Yaşamın Bitişinin Öyküsü Gürcistan'da Defin ve Taziye Merasimleri". *Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5, 482-501.

- KIZILTAN, Hakan - Saydam M. Bilgin (2012). "Ölmek, Korku ve Tevekkül". *PSİKEART "Korku"*, S. 12, 40-47.
- LEVİ-STRAUSS, Claude (2013). *Mit ve Anlam*. (Çev.: Gökhan Yavuz Demir), İstanbul: İthaki Yayınları.
- MALINOWSKI, Bronislaw (2014). *Büyük, Bilim ve Din*. (Çev.: Saadet Özkal), İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- OĞUZ, M. Öcal (2007). "Folklor: Ortak Bellek Veya Paylaşılan Deneyim". *Millî Folklor* S. 74, 5-9.
- OKUMUŞ, Ömer - KALKIŞIM, Muhsin (2008). "Klasik Türk Şiirinde Hazret-i İsa Kavramı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2008, 1 (5), 534-546.
- ÖNCÜL, Kürşat (2016). "Kasım Otağı Ritüelinin Mitolojik Kökleri ve Sosyo Politik Altyapısı". *Millî Folklor*, S. 111, 171-179.
- ÖZBUDUN, Sibel (2015). *Hermes'ten İdris'e Bir Dinsel Geleneğin Dönüşüm Dinamikleri*. Ankara: Ütopya Yayınları.
- ÖZEL, Oktay (2010). "Migration and Power Politics: The Settlement of Georgian Immigrants in Turkey (1878-1908)". *Middle Eastern Studies*, 46 (4), 477- 496.
- SÜMBÜLLÜ, Y. Ziya (2004). "Eski Türklerde Defin Şekilleri Üzerine Bir inceleme". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi*, 4 (2), 61-72.
- Türkçe Sözlük* (2005), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜRKYILMAZ, Dilek (2019). "Eşik Altı Boş Değildir: "Eşik" Kavramının Türk Düşüncesine Yansımaları". *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 17 (7), 151-162.
- ZARİPOVA-ÇETİN, Çulpan (2008). "Tatar Türklerinde Cenaze Merasimleri". *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17 (1), 155-168.

Sözlü Kaynaklar:

- KK-1: İbrahim Kart, Sinop 1950, İlkokul Mezunu, Çiftçi (Görüşme: 03.03.2019)
- KK-2: Melehat Oral, Sinop 1945, İlkokul Mezunu, Çiftçi (Görüşme: 03.03.2019)
- KK-3: Melek Özdemir, Sinop 1966, İlkokul Mezunu, Çiftçi (Görüşme: 24. 02. 2019)
- KK-4: Nazlı Özdemir, Sinop 2000, Üniversite Öğrencisi (Görüşme: 03.03.2019)
- KK-5: Resmiye Yalçın, Sinop 1969, İlkokul Mezunu, Çiftçi (Görüşme: 24.02.2019)
- KK-6: Reyhan Kökçelik, Sinop 1957, İlkokul Mezunu, Çiftçi (Görüşme: 03.03.2019)

Elektronik Kaynaklar:

- URL-1: <https://www.jw.org/tr/yayinlar/kutsal-kitap/bi12/kitaplar/luka/16/>